

A pannonhalmi apátság somogyi tizedjoga az Árpád-korban

Jelige: „datus fuit in decimam”

Lezárás dátuma: 2015. 01. 07.

Tartalom

Bevezetés.....	3
Az egyházi tized fejlődése és gyakorlata	4
A kezdetek	4
Az első magyar tizedtörvények	6
A tizedszedés a gyakorlatban	8
A pannonhalmi apát tizedjoga és Somogy megye	11
Tizedperek a 13. század első felében	12
A gyermektized.....	18
Egyházi joghatóság Somogy-megyében	20
Összegzés.....	23
Bibliográfia.....	25

Bevezetés

„*Necdum enim episcopatus et abbatiae praeter ipsum locum in regno Ungarico site erant.*” Az 1001/1002-ből származó, úgynevezett pannonthalmi alapítólevél idézett részlete kiválóan mutatja a 996-ban Géza fejedelem által létesített apátság jelentőségét a formálódó keresztény monarchia történetében. A Szent Márton püspök tiszteletére alapított bencés monostor egyike volt az első magyarországi egyházi intézményeknek, ily módon az ezredforduló táján meginduló hazai egyházszervezés alappilléreinek tekinthető. Köszönhetően az említett oklevélnek is, a monostor az Árpád-kor teljes egésze alatt megőrizte kiemelt szerepkörét. Ezt jól mutatja, hogy a szerzetesek lakóhelye olyan fontos események színhelyévé vált mint például I. László második törvénykönyve egy részének kiadása 1077 körül, vagy éppen Könyves Kálmán Bouillon Gottfried követével történő tárgyalása Péter apát hivatali ideje alatt. A bencés központ egyházi- és világi politikára gyakorolt befolyását a gazdasági háttér biztosította, mely lehetőséget adott az apátoknak arra, hogy a monostor érdekeit a magyar királyi udvarban és a pápai Kúriában egyaránt képviselhessék, valamint hogy az apátság épületegyüttesét folyamatosan fejleszthessék, bővíthessék.

Ezen gazdasági háttér egyik legfontosabb elemét, a nevezetes somogyi tizedadomány képezte, melyről elsőként az István-i adománylevélből értesülhetünk. Eszerint István, cserébe a Koppány elleni harcokban nyújtott támogatásáért, a pannonthalmi Szent Márton-monostor részére biztosította Somogy megye tizedeit, illetve felruházta azt mindazon kiváltságokkal, melyekkel Monte Cassino monostora is bír, valamint további kiváltságokat biztosított a szerzetesközösség részére. Így szól a szerzetesek szabad apátválasztási jogáról (*sit id ipsum monasterium ab omni inquietudine semotum habeantque monachi <potestatem> post transitum sui cuiusque abbatis alium abbatem securiter eligendi*), valamint arról, hogy az egyházi rendeket bárhol és bármely püspöktől felvehessék (*licitum ordines accipere quovis loco et a quocunque episcopo*), továbbá engedélyezi az apát számára, hogy hordozható kápolna vonuljon előtte (*Ante ... abbatum capella incedat*) és püspök módjára szandálban misézhessen (*in sandaliis missam celebret*).¹ Amennyiben az oklevél ezen része hiteles, mindezen privilégiumok révén István tulajdonképpen kiemelte az apátságot a püspöki joghatóság alól.

Mint ahogy az adomány egy teljes vármegye tizedbevételeit vette ki a veszprémi püspök kezei közül, és mivel más egyházi intézmények érdekeit is sértette, törvényszerű volt, hogy az apátságnak előbb-utóbb védelmeznie kell majd megszerzett jövedelmeit. Történeti

¹ Györffy György (Szerk.): *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Budapest 1992. 39-41.

szempontból ezt nagy szerencseként értékelhetjük, hiszen a bencés apátság történetét végigkísérő dézsmaperek okleveles anyaga elsőrangú forrás arra vonatkozólag, hogy pontosan mely birtokok tartoztak az apátsághoz a középkor folyamán, illetőleg kiegészítik a tizedjövedelmek pontos mibenlétéről alkotott ismereteinket is.

Jelen dolgozatban arra vállalkozom, hogy a monostor somogyi tizedbevételei által felvetett és a történeti szakirodalomban gyakran tárgyalt kérdéseket összefoglaló igényrel ismertessem. Mielőtt azonban erre rátérnék érdemesnek tartom, hogy röviden áttekintsük maga az egyházi tized intézménye kialakulásának folyamatát, valamint a vonatkozó források és szakirodalom alapján a magyarországi törvényi szabályozásokat, illetve a gyakorlatbeli működést. Ezt követően a teljesség igénye nélkül vázlatosan ismertetem egyes 13. századi tizedperek lefolyását. Végezetül azokat a vizsgálódásokat szeretném bemutatni, melyek arra keresték a választ, hogy pontosan miben is állt a pannonhalmi apát Somogy feletti hatalma.

Az egyházi tized fejlődése és gyakorlata

A kezdetek

A magyar nyelvben dézsma névvel meghonosodó egyházi adó eredete egészen az ókorig nyúlik vissza. Az alapelv ugyanis, mely arra kötelezi a híveket, hogy eltartsák, vagy legalábbis valamilyen formában jutalmazzák mindazokat, akik a közösség lelki üdvéért tevékenykednek, szinte minden ókori társadalomban felbukkan. Egyiptomban például a fáraók és az előkelők hatalmas adományai végül ahhoz vezettek, hogy az ország birtokainak közel harmada a templomokhoz került. Hasonlóképp a görögök és a rómaiak esetében is találkozhatunk a papoknak járó juttatásokkal.²

A keresztény tized intézményének közvetlen előzményeit azonban a zsidó nép gyakorlatában kell keresnünk. Az Ószövetség számos könyvében találkozunk a tizedfizetés kötelezettségével. Ábrahám miután Melkizedek pap-király megáldotta, „tizedet adott neki mindenből.”³ Jákob fogadalma az Úrnak („...mindenből, amit adsz nekem, hűségesen tizedet adok neked”)⁴ és Isten saját szavai („A föld minden tizede: mind a szántóföld terméséből,

² Dime. In: Raoul Naz: Dictionnaire de droit canonique. Contentant tous les termes du droit canonique. Avec une sommaire de l'histoire et des institutions et de l'état actuel de la discipline. IV. Paris 1949. 1231.

³ Ter 14,20

⁴ Ter 28,22

mind a fák gyümölcséből az Urat illeti; az Úrnak szentelt dolog”)⁵ is szó szerint említi a javak meghatározott hányadban való beszolgáltatásának kötelezettségét. Ahogy az szintén több helyen egyértelműen megjelenik:⁶ itt a zsidó törzsek részéről a földbirtokkal nem rendelkező, a kultuszfeladatokat végző leviták ellátásának a kötelezettségéről van szó. Minthogy a papoknak járó természetbeli adományt az Újszövetség is számos helyen említi,⁷ kijelenthető, hogy a tizedszedés szokását a korai keresztény egyház is igyekezett átvenni.⁸ A korai egyházatyák is magabiztosan állították, hogy ami a zsidók vallási vezetőinek járt, azt a papok számára is meg kell fizetni.⁹

Érdeemes megfigyelni azonban, hogy mennyire eltérő kontextusban jelenik meg a dézsma a Szentírás két könyvében. Míg az Ószövetségben a legszigorúbban vett kötelezettségként írnak róla és a fizetést elmulasztók rendre Isten haragjával néznek szembe, addig az Újszövetségben bár kötelező érvénye megmarad, a lelki üdvösség elérésében sokkal hangsúlyosabb szerep jut az igazságos és irgalmas viselkedésnek.¹⁰

Egyrészt talán ennek is köszönhető, hogy a keresztény világban ily módon meghonosodó tized kezdetben valószínűleg még csak egy önkéntes adomány volt. Fontos megjegyezni azonban, hogy a 4. századot megelőzően, források hiányában, a kutatás csak sötétben tapogatózik a tizedszedés gyakorlatát illetően. Így nem zárható ki a lehetősége annak sem, hogy az egyház már a kezdetektől kötelező érvényűnek tekintette ezen járadékot, de ekkor még nem álltak rendelkezésére mindazon eszközök, melyekkel ki is tudta volna kényszeríteni az adó megfizetését.¹¹

Biztosan tudjuk azonban azt, hogy legkésőbb a 6. századtól kezdve az egyház egyértelműen törekedett arra, hogy a tizedfizetés kötelezettségét mindenkire kiterjessze. Az 567. évi II. Tours-i, majd az 585. évi Macon-i zsinatok kiközösítés terhe mellett írták elő a termények beszolgáltatását. Igazán jelentős eredményeket ezen törekvés akkor hozott, amikor

⁵ Lev 27,30

⁶ Szám 18,21; Szám 18,24; Szám 18,26; Szám 18,28; Szám 18,30; MTörv 12,6; MTörv 12,11; MTörv 26,12; Neh 10,38; Neh 12,44; Neh 13,5; Tób 1,7; Jud 11,3

⁷ Mt 23,3; Lk 11,42; Lk 18,12; 1Kor 9,13; Zsid 7,5

⁸ Szuromi Szabolcs Anzelm: Szempontok az egyházi tized rendszerének forrásaihoz és kánonjogi sajátosságaihoz. In: Magyar Sion. Új folyam VII. /XLIX. (2013/1) 34. (A továbbiakban: Szuromi, 2013.)

⁹ Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs 1929. 355. (A továbbiakban: Holub, 1929.)

¹⁰ Tithes. In: Joseph Strayer (szerk.): Dictionary of the Middle Ages. 12. 1989. 62.

¹¹ Giles Constable: Monastic Tithes from their Origins to the Twelfth Century. Cambridge 1964. 19-20.

Kis Pipin uralkodásától kezdve már a Karoling államhatalom is támogatásáról biztosította a klérust ebben a kérdésben.¹²

A tizedszedés gyakorlatának intézményszerű kiépülésével együtt megjelentek azok a törekvések a világiak részéről, melyek eme jövedelem megszerzését célozták. Jellegzetes példája volt ennek a 9. században elterjedő magánegyházi rendszer, az úgynevezett *Eigenkirche*, melynek lényege az volt, hogy a földesúr által alapított egyházak birtokain a földesúr magának gyűjtötte be az ott élők tizedeit. Ugyancsak megszaporodtak a birtokosok egyháziakkal szemben elkövetett hatalmaskodásai is.¹³

Az első magyar tizedtörvények

Az ezredfordulóra már a keresztény Európa teljes egészében általános volt a tizedszedés gyakorlata, így a nyugati mintára történő magyar egyházszervezésben is már a kezdetektől találkozhatunk vele. A frissen keresztény hitre tért királyság egyházszervezetének kiépítéséhez elengedhetetlen volt annak anyagi alapjának megteremtése.¹⁴ Ez a magyarázata annak, hogy már a legkorábbi latin nyelvű jogi dokumentumokban találkozunk a tizedszedésre vonatkozó rendelkezésekkel. István király egyértelműen lefekteti a dézsma kötelezettségét második törvénykönyvének 18. fejezetében, mely szerint „ha valakinek Isten tízet adott egy évben, a tizediket Istennek adja”, illetve meghatározza a dézsma befizetését megtagadók büntetését is: „ha valaki tizedét elrejt, kilencet fizessen.”¹⁵ Jelen rendelkezések a frank capitularék közvetítésével kerültek az államalapító uralkodó törvényei közé.¹⁶

Ugyancsak az államalapítás korabeli rendelkezések közé sorolhatjuk a bevezetőben már említett pannonhalmi oklevelet, mely intitutiója alapján egy Szent István által kiállított adománylevél, mely tartalmazza az apátság számára juttatott somogyi tizedeket és az apátnak szóló egyházi kiváltságokat. Az ránk maradt szöveg tanúsága szerint az oklevelet Domokos érsek, alkancellár készítette 1001-ben, István uralkodásának második évében. Számos rendellenességgel találkozhatunk azonban rajta. Ilyen például az alkancellári tisztség szerepeltetése, a függőpecsét használata, valamint a többes szám első személyben, illetve az

¹² Szuromi, 2013. 34-35.

¹³ Willibald Plöchl: Geschichte des Kirchenrechts. I. Wien – München 1953. 430-433.

¹⁴ Holub, 1929. 356.

¹⁵ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. 76. (A továbbiakban: ÁKIF)

¹⁶ Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904. 56. (A továbbiakban: Závodszky, 1904.)

egyes szám első személyben íródott részek váltakozása. Mindezek miatt az oklevél körül már a 18. század óta számos vita bontakozott ki a történeti szakirodalomban, az oklevél keletkezésével, hitelességével és forrásértékével kapcsolatban. A mára széles körben elfogadottá vált nézet szerint, az adománylevél fennmaradt példánya nem azonos az eredetivel, hanem annak egy interpolált, utánzó másolatával állunk szemben. Eltérő elméletek születtek azonban arról, hogy mikor történt az oklevél szövegének módosítása. Szentpétery Imre az alkancellári cím megjelenéséből, illetve egy 13. század eleji királyi átiratból kiindulva az interpolált változat keletkezését 1209 és 1212 közé helyezte.¹⁷ Csóka J. Lajos ugyanakkor a 12. században meginduló dézsmaperek alapján 1101-re helyezte az interpolációt.¹⁸

Legutóbb Érszegi Géza állt elő egy, a korábbiaktól merőben eltérő komplex elmélettel, mely szerint a ma ismert oklevél egy már többszörösen átszerkesztett változata az eredetinek, amely a 13. század közepén keletkezett.¹⁹ Az elmélet fontos eleme, hogy a somogyi tizedekről szóló részt nem az interpoláció, hanem az eredeti oklevél részének tekintette, melynek egyes szám első személyben történő fogalmazásmódját egy korai oklevélből származtatta. Ugyan ezen elgondolás nem bizonyítható, elképzelhető, hogy azokban a periódusokban, mikor nem tartózkodott Magyarországon magas szintű oklevélírói gyakorlattal rendelkező külföldi klerikus, valóban sor került efféle egyszerű szerkezetű és nyelvhasználatú szövegek kiállítására.²⁰ Mindazonáltal bármelyik elméletet fogadjuk is el, fontos megjegyezni, hogy általánosan elfogadott a kutatás részéről, hogy a somogyi tizedek István által Pannonhalmának történő eladományozása valóban megtörtént, hiszen az adományt olyan elbeszélő források is alátámasztják mint Szent István Nagyobbik legendája²¹, a Hartvik-féle legenda²², és a magyar krónikaszerkesztmény vonatkozó közlése.²³

Mint ahogy láttuk, István törvénye elrendelte a dézsma fizetésének kötelezettségét, az adónem pontosabb szabályozását azonban későbbi uralkodói dekrétumok szövegében kell keresnünk. A Szent László által 1092. május 20-án kiadott törvénykönyv, mely a szabolcsi

¹⁷ Szentpétery Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10. Budapest 1918. 33 – 35.

¹⁸ Csóka J. Lajos: A pannonhalmi oklevél interpolálása. Levéltári Közlemények 32 (1961) 83-99. (A továbbiakban: Csóka, 1961.)

¹⁹ Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. In: Mons Sacer 996-1996: Pannonhalma 1000 éve I. Szerk.: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina. Pannonhalma 1996. 46-89.

²⁰ Thoroczkay Gábor: Szent István okleveleiről. In: Századok 143 (2009) 1397-1398.

²¹ ÁKIF 268-298.

²² Uo. 315-343.

²³ Uo. 370-371.

zsinat határozatait foglalta magába, három fejezetben is foglalkozik a tizedszedéssel. A 27. kapitulum rendelkezése szerint az apátok is kötelesek voltak tizedet fizetni a szabadjaik után.²⁴ A dézsma alapvetően a megyéspüspököt illette meg,²⁵ aki azonban ennek egy részét már köteles volt átengedni a helyi plébánosnak.²⁶ A 40. fejezet pedig már részletesen meghatározza a tized beszolgáltatásának pontos menetét.²⁷

Kálmán első törvénykönyvének 25. fejezetéből értesülünk arról, hogy nem csak a mezőgazdasági termények, illetve az állatok szaporulata, hanem a vámokból és adókból származó bevételek is tizedkötelesek.²⁸ A 66. kapitulum pedig megerősíti, hogy „az áldozópapok és az apátok vagy bármely méltóságot viselő személyek” is kötelesek a püspöknek járó jövedelemrészt átadni.²⁹ Utóbbi rendelkezést azonban már részben felülírja az úgynevezett I. esztergomi zsinat 65. fejezete,³⁰ mely kimondja, hogy klerikusoktól nem szabad tizedet szedni.³¹

Az 1222. évi Aranybulla 20. cikkelye a tizedfizetés módjáról rendelkezik, amikor kimondja, hogy a „tizedet senki se tartozzék pénzben megváltani”, hanem azt természetben kell beszolgáltatni.³² A törvény egyértelműen a főpapság érdekeit sértette, melyet jól mutat, hogy a tized pénzbeli megváltását tiltó rendelkezés az Aranybulla 1231. évi megújításából már kimaradt. III. András 1291. évi dekrétumainak 21. cikkelye pedig már konkrétan meghatározza a tizedek pénzbeli megváltásának árfolyamát.³³

A tizedszedés a gyakorlatban

A hazai tizedszedési gyakorlatot nézve elmondható, hogy kezdetben nem a jogi, hanem a gazdasági függetlenség határozta meg a dézsmára kötelezettek körét. Így egyaránt

²⁴ Írott források az 1050 – 1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. 155. (A továbbiakban: Makk – Thoroczkay, 2006.)

²⁵ Uo. 156.

²⁶ Uo. 157.

²⁷ Uo. 160.

²⁸ Uo. 179.

²⁹ Uo. 187.

³⁰ Makk – Thoroczkay, 2006. 234.

³¹ Závodszky, 1904. 116.

³² Bertényi Iván (Szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1000-1526. Budapest 2000. 271. (A továbbiakban: Bertényi, 2000.)

³³ Uo. 287.

tizedköteles volt a saját telkét művelő szolga és a szabad is. III. András 1291. évi törvénye még egyértelműen a tizedkötelesek közt említi a nemeseket és a nemesi módon élő szászokat is. Mindazonáltal a 13-14. században már megjelenik a törekvés a nemesség részéről, hogy kivonják magukat az egyháznak járó terményadó kötelezettsége alól. Ezen törekvés fokozatos előrehaladását jelzi, hogy az 1351. évi 6. törvénycikk azonban már csak a jobbágyok dézsmájáról tesz említést, az 1439. évi 28. cikkely pedig már véglegesen kimondta, hogy a nemesi adómentesség a tizedszedésre is kiterjed.³⁴ Általánosságban ezt a folyamatot követte az allodiális természetű birtokkal rendelkező, úgynevezett praedialista nemesek helyzete is. Fontos megemlíteni továbbá, hogy maguk az egyházi személyek és testületek is tizedkötelesek voltak, amit – minden bizonnyal főpapi befolyás hatására – László és Kálmán törvényeiben is rögzítettek.³⁵ Mentések voltak a tizedfizetés alól azonban a nem-katolikus keresztények, így például Erdélyben az ortodox vallású románok.³⁶

Maga a tized eredetileg egy természetben fizetett adónem volt, melynek beszedése két részből állt. A folyamat a kirovással kezdődött, mely tulajdonképpen a termésmennyiség felmérését jelentette. Ennek során a decimátorok a megyei szolgabíró vagy a megyésispán megbízottjának társaságában végigjárták a tizedkerületekre, korabeli nevén késekre (*cultellus*) osztott egyházmegyét és minden adózó éves gyarapodásának tizedét felrótta egy pálcikára. Ezt a pálcikát aztán két felé törték, egyik fele a tizedfizetőnél maradt, míg a másikat a tizedelő vitte el. Fontos megjegyezni, hogy a termés felmérése nem a decimátor becslése, hanem a jobbágy saját bevallása alapján történt, ami a falunagy, a *villicus* jelenlétében történt. Utóbbi személy közreműködésére azért volt szükség, mert az egyház bevett gyakorlatának számított, hogy a dézsma egy bizonyos hányadát a világi hatóságoknak – így a már említett vicesimát a királynak, míg a századrészt a megyésispánnak – engedte át, érdekeltté téve őket a tizedszedés problémamentes lefolytatásában. Ily módon a falunagyra hárult a feladat, hogy a decimátorok esetleges túlkapásaitól megvédje földesura jobbágyait. A második fázisban történt a termény tényleges beszedése, melynek megtörténte után a pálcika másik fele is a jobbágyhoz került mintegy nyugtaként szolgálva a befizetés megtörténtéről.³⁷

³⁴ Hegyi Géza: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesentúli részein. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 45 (2010) 288. (A továbbiakban: Hegyi, 2010.)

³⁵ Holub, 1929. 356-364.

³⁶ Hegyi, 2010. 289.

³⁷ Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 323-324. (A továbbiakban: Mályusz, 1953.)

A terményadó tényleges behajtása, azonban hatalmas feladatot rótt a tizedtulajdonosra, aki annak érdekében, hogy a jövedelméből származó nyereségét maximalizálni tudja, értelemszerűen arra kellett, hogy törekedjen, hogy a behajtás költségeit valamilyen formában csökkentse. Ennek megvalósítására három módszer kínálkozott. Egyrészt lehetőség nyílt a tized egy összegben való megváltására. Ezzel általában városok, illetve gazdagabb települések esetében találkozhatunk. Másrészt előfordult, hogy egy vagy több falu tizedeit bérbe adták valakinek, aki ezután maga gondoskodott a termények begyűjtéséről és piacra viteléről. Végezetül már egészen korán megjelent a igény arra vonatkozólag, hogy a tizedet pénzben szedjék be, amit jól mutat az erre vonatkozó tiltó rendelkezés az 1222. évi Aranybullában is.³⁸

Jóllehet a tizedfizetést elviekben mindenre vonatkoztatták, a gyakorlatban leginkább a mezőgazdasági termékek, illetve az állattenyésztés után fizették. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az Árpád-kori Magyarországon az ipar még nagyon kezdetleges formában volt csak jelen, másrészt mert a kánonjogi szabályozások alapjául szolgáló ószövetségi részletek is olyan korszakban íródtak, amikor a korabeli gazdasági fejlettségnek megfelelően csak gabonafélék és az állatfélék szaporulata után lehetett adót kivetni. Összességében két fő tényezőt kell kiemelnünk, melyek meghatározták a tizedköteles javak körét. Egyrészt azt az alapelvet kell elfogadnunk, hogy alapvetően az adott régió termelési viszonyaihoz igazodott a dézsmaszedés gyakorlata.³⁹ Másrészt pedig azt az István-féle törvénykezés időpontja szolgált viszonyítási pontként abban az értelemben, hogy csak azon gazdasági tevékenységeket és jövedelmeket sorolták a tizedkötelesek köré, melyek már az államalapítás korában is léteztek. Jó példái ennek a vámok. Kezdetben ugyanis csak a király birtokolt vámokat, így azokból természetszerűleg tizeddel tartozott az egyháznak. A későbbiekben azonban, más vámtulajdonosok már nem fizették, lévén ezen jövedelemforrások csak István törvényeinek írásba foglalását követően keletkeztek.⁴⁰ Természetesen a klérus mindig törekedett az újonnan kialakuló jövedelmek dézsma alá vonására. Ennek eredménye, hogy Kálmán király törvénybe foglalta, hogy a különféle vámokból és adónemekből származó bevételek is tizedkötelesek.⁴¹

A tizedtulajdonosok alapvetően a megyéspüspökök voltak, az ő feladatuk volt a tizedszedés megszervezése az egyházmegyéjükhöz tartozó vármegyékben. Ténylegesen azonban sosem bírták az ily módon befolyó jövedelem egészét. Mindenekelőtt a dézsma

³⁸ Mályusz, 1953. 324-327.

³⁹ Hegyi, 2010. 287.

⁴⁰ Mályusz, 1953. 320.

⁴¹ Holub, 1929. 365-366.

huszada, a *vicesima* a királyt illette meg, továbbá a 847. évi mainzi zsinat határozatainak értelmében a tized összege mindig négy részre oszlik. Ezen négy részből egy negyed járt a püspöknek, egy negyed a szegények gondozására, egyet pedig az egyházi építmények fenntartására kellett fordítani, végezetül egy negyed a helyi plébánosé volt. Az utóbbi rész azonban már a 12-13. századtól kezdve tovább osztódott, annak következtében, hogy amikor a püspökök és a káptalanok birtokközössége az 1100-as évek második felében fokozatosan elvált egymástól, a káptalanok is bejelentették igényüket a tizedjövedelmek egy részére. Hogy pontosan mekkora hányadát szerezték meg a gazdaságilag függetlenedő kanonokok a korábban kizárólag a plébános által élvezett tizednegyedből, az esetenként változó volt.⁴²

A pannonthalmi apát tizedjoga és Somogy megye

Mint arra a bevezetőben már utaltunk, az István adománylevele által Pannonthalmának juttatott Somogy megyei tizedszedési jog rendkívül érdekes helyzetet teremtett két szempontból is. A tizedek beszolgáltatását ugyanis a megyéspüspökök általában egyházi büntetések kiszabása, illetve az azokat végrehajtó, alájuk tartozó papi testületek útján tudták kikényszeríteni. Így például, ha valaki nem volt hajlandó megfizetni a tizedet, attól az egyház egyrészt megtagadta a különféle szentségek kiszolgáltatását, másrészt az illető könnyen kiközösítéssel is szembenézhetett. Bár a 11. század vonatkozásában vitatott, hogy pontosan ki is gyakorolta az egyházi joghatóságot a somogyi területek felett, az – ahogy arra majd a későbbiekben részletesebben is kitérünk – bizonyosnak látszik, hogy a későbbi időszakokban Somogy vármegye már egyértelműen a veszprémi egyházmegye szerves részét képezte. Ily módon a pannonthalmi apát tizedszedési joga abban a vonatkozásban is kivételesnek mondható, hogy nem párosult hozzá egyházi joghatóság az adott területeken. A gyakorlatban ez azt eredményezte, hogy amennyiben valaki megtagadta a monostornak jog szerint járó dézsma megfizetését, úgy az apát nem tudott ugyanazokkal az eszközökkel élni, melyekhez hasonló helyzetben egy püspök nyúlt volna, hanem más megoldásokat kellett keresnie. Az efféle konfliktusok megoldására általában egy út kínálkozott, nevezetesen a hosszadalmasan elnyúló pereskedések vállalása a királyi, illetve pápai bírák színe előtt.⁴³

⁴² Holub, 1929. 384-385.; Mályusz, 1953. 322.

⁴³ Erdélyi László – Sörös Pongrácz (Szerk.): A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I-II. Budapest 1902-1903. I. 174-175. (A továbbiakban: PRT)

Emellett az a tény, hogy egy adott egyházmegye – jelen esetben a veszprémi – egy bizonyos területének tizedeit egy, a püspökségtől teljesen független egyházi intézmény szedi be, értelemszerűen sértette a terület egyházmegyes klerikusainak érdekeit. Utóbbit jól példázza, hogy a veszprémi püspök és a pannonhalmi apát között már a 12. század elejétől állandó konfliktusforrásnak bizonyult a somogyi tizedek ügye, melynek egyértelmű bizonyítéka, hogy már 1102-ben, II. Paszkál pontifikátusa alatt született egy pápai átírás a pannonhalmi oklevélről és a benne foglalt tizedadományról. A 12. század végén, és különösen Imre király uralkodása alatt az apátság pozíciói nagy mértékben meggyengültek, köszönhetően többek között annak, hogy az 1195–1201 között az apáti tiszteet betöltő János András herceg pártjára állt az uralkodóval szemben. Ugyancsak a hanyatlás jeleként értelmezhető, hogy 1187 és 1207 között hat apát váltotta egymást Pannonhalmán. A monostor riválisai ezt az időszakot arra használták ki, hogy az apátság somogyi birtokai és jövedelmei közül a lehető legtöbbet sajátítsák ki a maguk számára, mely törekvéseiket számos esetben siker koronázta.⁴⁴

Ilyen viszonyok között került Tihanyból a szerzetesközösség élére az energikus Uros apát, akinek 1243-ig tartó hivatali ideje kétségkívül a monostor egyik virágkorának számít. Ezt jól mutatja, hogy az alapítólevélben foglalt exemptiót, mely az apátot kivette a győri püspök ordináriusi joghatósága alól, „nullius” privilegiummá fejlesztette, így a 13. századtól kezdve Pannonhalma már közvetlenül a pápa iurisdictiója alá tartozott.⁴⁵ Uros, hogy az apátság pozícióit ily módon megerősíthesse, szinte szünet nélkül pereskedett az elődei által elvesztett birtokok és tizedjövedelmek visszaszerzése érdekében. A következőkben szeretnék áttekintést nyújtani néhány ilyen perről.

Tizedpercek a 13. század első felében

Az egyik első konfliktus a somogyvári apátsággal alakult ki. A Szent Egyednek szentelt monostor apátja, Gilbert ugyanis lefoglalta Szabadi falu, valamint a Szent Péter kápolnához tartozó birtokok tizedeit, illetve a kolostor pincéinek bortizedét is magánál tartotta. Az ügyet János esztergomi érsek és Tibor comes választott bírák simították el 1210-ben. Az Uros és Gilbert apátok között létrejövő kompromisszumos egyezés értelmében a somogyváriak

⁴⁴ PRT 150.

⁴⁵ Szovák Kornél: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 44.

visszaadták a lefoglalt jövedelmeket, ezért cserébe, mintegy kárpótlásul évi 80 vödör bort megtarthatnak a somogyvári pincék bortizedéből.⁴⁶

Jóval élesebb ellentét bontakozott ki az apátság és a veszprémi püspökség között, mely ellentét gyökerei egészen a tizedadományig nyúltak vissza. Róbert püspök, elődeihez hasonlóan már szinte hivatalból vitatta Pannonhalma somogyi kiváltságát, és az apátság 1200 körüli meggyengülése jó alkalmat szolgáltatott az elveszett tizedek visszaszerzésére. Uros apát 1211-ben III. Ince pápához intézett panaszából tudjuk, hogy Róbert felmentette a vármegye lakosait a bencéseknek fizetendő tized alól és bátorította is a somogyiakat a dézsma megtagadására. Ennek jellegzetes módja volt, hogy papjai továbbra is hajlandóak voltak istentiszteleten fogadni és lelki javakban részesíteni mindazokat, akik nem fizették be az apátságnak járó terményadót. Róbert és klerikusai emellett maguknak szedték be Fajsz, Györök, Megy, Köröshegy, Tepej, illetve a márczadók falvainak tizedeit. A pápa, miután Bertold kalocsai érsek és a szekszárdi, valamint cikádori ciszterci apátok jelentései révén tájékozódott az ügyben, 1215. szeptember 19-én kelt bullájában Pannonhalma javára ítélte a perben. A püspökséget kötelezte a lefoglalt tizedek átadására, illetve arra, hogy a jövőben segítse és ne gátolja Szent Márton monostorának adószedőit. Ez egyben azt is jelentette, hogy a pápa egyértelműen állást foglalt – a püspök javára – abban a kérdésben is, hogy a vitatott birtokok felett ki rendelkezik lelki joghatósággal. Végezetül, hogy a veszprémi egyház megbéküljön a helyzettel évi 10 márka adófizetésre kötelezte az apátot, cserébe a helyi egyházak fenntartására fordítandó tizednegyedért.⁴⁷

Az ily módon megvalósult egyezségnek azonban még ki kellett állnia az idő próbáját. Amikor ugyanis 1217-ben Uros apát, II. András kíséretében a Szentföldre utazott, ismét fellángolt a vita Szent Márton és Szent Mihály egyházai között. A pannonhalmi konvent arra hivatkozva támadta meg a pápai ítéletet, hogy a kiszabott évi 10 márka adó egyértelműen sérti az apátság Szent Istvántól nyert szabadságát, míg a veszprémiek az adó mértékét kevesellték. Az újabb per közel másfél évtizedig húzódott. Előbb III. Honorius megbízásából a szentgotthárdi apát és a győri prépost hozott ítéletet 1219 körül, de egyrészt mivel az ezen ítéletet írásba foglaló oklevél nem maradt fenn, illetve mivel a per még a következő évtizedben is folyt, arra következtethetünk, hogy ekkor még nem sikerült mindkét felet

⁴⁶ PRT 150-152.

⁴⁷ Uo. 152-154.

kielégítő megállapodást kieszközölni. Végül IX. Gergely ítélete zárta le az ügyet, amely helyben hagyta III. Ince 1215. évi rendelkezéseit és az évi 10 márka adó kötelezettségét.⁴⁸

Az egyik leghosszabb ideig húzódó per a veszprémi káptalannal szemben folyt. A kanonokok kihasználva János apát kegyvesztését Imre királynál, kilenc somogyi falu, név szerint Györök, Macs, Ság, Berény, Almád, Varsány, Kortó, Fajsz és Bárd tizedeit maguknak kezdték el szedni a Szent Apollinaris-egyházhoz való tartozásuk jogcímén. Az évek során aztán további falvak dézsmáit is lefoglalták, így amikor Uros 1210-ben megindította a pert, már Tard, Csököly, Homok, Szob, Bolhás, Csicsó, Sikva, Börzencze, Balogd, Kak, valamint a zselicségi tót falvak járandóságait is élvezték. A konfliktus azért is érdekes, mert az apát panaszlevele révén megismerhetjük, hogy milyen módszerrel történhetett egyes tizedek elfoglalása. Minthogy a korszakban lehetőség volt az eredetileg természetben fizetett egyházi adó pénzbeli megváltására, a káptalan tizedszedőinek bevett gyakorlata volt, hogy egyszerűen alacsonyabb összegben határozták meg a tized megváltási árát, így a falusiakat is érdekeltté tették abban, hogy inkább nekik fizessék a dézsmát. Többször előfordult az is, hogy az apátság decimátorait megverették a felhergelt jobbágysággal. Az ily módon történő, kiterjedt tizedfoglalások Uros állítása alapján évente 3 márkányi bevételkiesést okozott a monostornak. Az 1210-ben meginduló per lefolytatását a káptalan tudatosan akadályoztatta, így késleltetve az ítélet meghozatalát. Ezzel újabb években sikerült magának megőriznie a mondott falvakból származó jövedelmet.⁴⁹

III. Honorius pápa előbb Bereck váci püspököt, a pilisi apátot és a pesti főesperest bízta meg az ügy vizsgálatával, de a végleges ítéletet ekkor még nem sikerült meghozni. Erre csak Egyed pápai káplán és alszerpap magyarországi kiküldetése idején került sor. Egyed mestert 1228-ban bízta meg IX. Gergely, hogy az ügyben delegált bíróként járjon el,⁵⁰ mely megbízatás eredményeképpen 1230-ban meg is született a vitát lezáró megállapodás az apátság és a káptalan között. Ennek értelmében az Uros által követelt 40 faluból 35-öt visszakapott Pannonhalma, valamint megszerezte Apáti falu dézsmáját is. Másrészt a káptalanhoz kerültek Orda, Tur, Álcsi, Vasad, Almád, Berény és Ság tizedei. Ezt a

⁴⁸ PRT. 155-156.

⁴⁹ Uo. 157-159.

⁵⁰ Barabás Gábor: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. In: Történelmi Szemle 55 (2013) 189. (A továbbiakban: Barabás, 2013.)

megállapodást a felek 1231-ben úgy módosították, hogy Orda, Tur és Tard a káptalantól az apátsághoz került, míg Apáti és Gyugy a veszprémi egyházé lett.⁵¹

Ugyancsak pereskedésre kényszerült a monostor a somogyi főesperességgel szemben. A papok ugyanis rendre kivették a részüket a megye bortizedeiből még az apátság tizedszedőinek megérkezése előtt, így évente egy márka kárt okozva az apátságnak. IX. Gergely megbízásából Pecorari Jakab palestrinai bíboros püspök rendezte a helyzetet és 1233-ban a somogyi papok ügyvivője, Berill jabai pap ígéretet tett arra, hogy többé nem rövidítik meg ily módon a pannonhalmiakat és a jövőben nem engedik istentiszteletre azokat, akik nem fizetik meg az apátnak járó dézsmát.⁵²

A fehérvári johannita konvent szintén megpróbált kisajátítani egyes somogyi tizedeket, amikor elbirtoklásra hivatkozva, maguknak kezdték beszedni megyebeli birtokaikon a dézsmát. Az ügyben hozott ítélet sajnos nem maradt ránk, mindössze annyit tudunk, hogy mindkét fél elfogadta a III. Ince által kijelölt bírakat. Hasonlóan nem ismerjük a templomos lovagokkal való per lefolyásának menetét, hiszen a velük való konfliktust csak Uros apát említi a szerzeményeiről szóló 1226-os oklevélben.⁵³ Mindazonáltal bizonyosnak tűnik, hogy a korábbi perekhez hasonló folyamatokkal kell számolnunk ezen esetekben is.

Nagy tételt bírt a székesfehérvári prépostsággal szemben közel három évtizedig zajló per, melyet végül 1239-ben a IX. Gergely és IV. Béla közvetítésével létrejövő egyezség zárt le. A prépostság átengedte Pannonhalmának a Somogy megye déli részén fekvő Bogát falut, annak Szent Imre tiszteletére emelt templomával, piacával és a templomhoz tartozó három faluval, Egresssel, Méhessel és Karával egyetemben. Ez a szerzemény összesen 177 háznéppel bővítette az apátság uradalmait és még földrajzi fekvésük is előnyös volt, hiszen délre feküdtek a monostor addigi legdélebbi birtokaitól. Bogát súlyát mutatja, hogy a település hamarosan Pannonhalma somogyi uradalmainak központjává vált.⁵⁴

Az 1210–1240 között, több szakaszban folyó per több szempontból is fontos. Pápai részről ezúttal is a már korábban említett Egyed mestert bízták meg az ügy rendezésével, aki a királyi kancelláriában tevékenykedő Babos győri kanonokkal összeíratta a fehérvári egyház somogyi birtokait, melyről így tudjuk, hogy összesen 72 falut, 588 eke szántóföldet, 6000

⁵¹ PRT. 159-162.

⁵² Uo. 162-163.

⁵³ Uo. 163-165.

⁵⁴ Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996-1996: Pannonhalma 1000 éve, I-III. Szerk.: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina. Pannonhalma, 1996. 520-522.

hold erdőt és mezőt, valamint 1216 háznépet 12 ház rabszolgát foglalt magába. Az általa 1230 körül tető alá hozott egyezség értelmében mindezen birtokok mentesek lettek az apátságnak fizetendő tized alól, amiért cserébe a fehérvári egyház 1 tömény sóval, illetve az ennek megfelelő 50 márkányi freisachi dénárral kárpótolta az apátságot.⁵⁵ Ez az egyezség egyrészt jól mutatja, hogy az apátság egyértelműen törekedett a tizedek készpénzre váltására, másrészt hogy milyen értéket is képviseltek a fehérváriak birtokai.

A tárgyalt birtokok dézsmáinak sóval ilyen módon való megváltása, azonban nem jelentett tartós megoldást a konfliktus rendezésére, ugyanis a prépostság már a következő évben megtagadta a só átadását, emellett Egyed mester távozása után, a per lefolytatását átvevő Pecorari Jakab egyértelműen kijelentette, hogy világi javakat lelki javakra cserélni nem szabad, így új megoldás után kellett nézni.⁵⁶ Így született meg végül 1239-ben a IX. Gergely és IV. Béla közvetítésével létrejövő egyezség. Ennek értelmében a prépostság átengedte Pannonhalmának a Somogy megye déli részén fekvő Bogát falut, annak Szent Imre tiszteletére emelt templomával, piacával és a templomhoz tartozó három faluval, Egresssel, Méhessel és Karával egyetemben. Ez a szerzemény összesen 177 háznéppel bővítette az apátság uradalmait és még földrajzi fekvésük is előnyös volt, hiszen délre feküdtek a monostor addigi legdélebbi birtokaitól. Bogát súlyát mutatja, hogy a település hamarosan Pannonhalma somogyi uradalmainak központjává vált.⁵⁷ A monostor továbbá megkapta a somogy megyei tizedek huszadát is, melyet korábban a király adományozott a fehérvári egyháznak. Mindezekért cserébe Uros elismerte a kérdéses birtokok tizedmentességét.⁵⁸

Végezetül a zágrábi püspökséggel folytatott perről kell szólnunk. Györffy György 1970-ben írt tanulmányában rámutatott arra, hogy a 11. században Somogy vármegye déli részei átnyúltak a Dráván, a későbbi Szlavónia területére. Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy a zágrábi püspökséget megalapító I. László király, amikor az új egyházmegye határait lefekteti, somogyi szolgálónépeket is a püspök alá rendel.⁵⁹ Ily módon ezek a területek egyértelműen a 11. század végén alapított zágrábi püspökség egyházmegyéjéhez tartoztak. A

⁵⁵ PRT 165-168.

⁵⁶ Uo.168-171.

⁵⁷ Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996-1996: Pannonhalma 1000 éve, I-III. Szerk.: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina. Pannonhalma 1996. 520 – 522.

⁵⁸ PRT 171-172.

⁵⁹ Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. In: Levéltári Közlemények. 41 (1970) 224-226.

zágrábi püspök egyrészt elbirtoklás címén, másrészt arra hivatkozva, hogy a kérdéses területek az alapítólevél kiadása idején még nem tartoztak Somogyhoz, magának követelte az itt élők tizedeit. Az 1232. évi megállapodás szerint Pannonhalma végül átengedte a Dráván túli tizedeket a püspöknek, amiért cserébe az átadta neki a Dráván innen fekvő, Szűz Mária, Szent Borbás, Szent Háromság, illetve Szent Kereszt védőszentű kápolnákat a hozzájuk tartozó birtokok tizedeivel egyetemben. Mindemellett a zágrábi püspök további 500 márkányi freisachi dénár fizetett az apátnak kártérítés és perköltség gyanánt.⁶⁰

Ezen néhány tizedper áttekintése után, összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az apátság kivétel nélkül minden esetben el tudta ismertetni a somogyi tizedekhez való jogait. A dézsmabevételekről csak olyan esetekben volt hajlandó lemondani, ha azért megfelelőnek ítélt ellenértéket – mint például a Somogy megyei tizedek huszadát a fehérvári káptalantól – vagy jelentős összegű készpénzt kapott, mint ahogy azt láthattuk először a fehérvári káptalannal való 1230. évi megegyezés során, majd a zágrábi püspökkel folytatott pernél. Mindazonáltal az is egyértelműen kitűnik, hogy tizedjogának elismertetését és érvényesítését csak úgy sikerült elérni, hogy a nagyobb egyházi birtokosoknak valamiféle ellenértéket engedett át az eredetileg neki járó javakból.

A dézsmaperek révén fennmaradt okleveles anyag, amellel hogy elénk tárja Uros tárgyalási technikáit, jól példázza, hogyan használta fel az apát a pápai delegált bíráskodás rendszerét. Minthogy a 12. század folyamán, a pápaság univerzális hatalmi igényeinek folyamatos növekedésével párhuzamosan mind egyre erősebben fogalmazódott meg az igény arra, hogy egyes bírósági ítéleteket a pápa által erősítsenek meg. Egyre több típusú és egyre kisebb súlyú ügyeket vittek a Kúria elé, ami arra készítette a pápai udvart, hogy – világi és egyházi befolyásának további növelésének hatékony eszközét látva a kiküldött bírák mind kiterjedtebb alkalmazásában – egyre pontosabban határozzák meg a pápához való fellebbezés és perrendtartás intézményi kereteit.⁶¹ A pannonthalmi apát ezért, nem takarékoskodva a Rómába történő rendszeres utazások anyagi terhein, rendre kieszközölte, hogy az igazán jelentős ügyek a Szentszék előtt is ismertek legyenek. Ezen politika sikerét jelzi, hogy olyan tekintélyes személyek vettek részt a tizedpereken való ítélezésben mint Egyed mester vagy éppen Pecorari Jakab pápai legátus.

Az okleveles anyag ugyancsak fontos információkat szolgáltat arról is, hogy egészen pontosan mik is voltak azok a javak, melyeket tized címén begyűjtöttek az Árpád-korban,

⁶⁰ PRT 172-174.

⁶¹ Barabás, 2013. 176-179.

kiegészítve ezzel a korai tizedtörvényekben foglaltakat. István alapítólevele alapján tudjuk ugyanis, hogy a vámok, vetések, szőlők, földek és a vendégek bora már a kezdetektől részét képezte a dézsmának.⁶² A 13–14. századi oklevelekből kiderül, hogy az apátság vámtizedekkel rendelkezett Somogyban több helyen, így Fokon, Juton, Kadarkúton, illetve Patán is.⁶³ László törvényei ugyancsak a tizedköteles javak közé sorolták a különféle gabonaféléket, a lent, a kendert, illetve az állatok szaporulatát is.⁶⁴ Kálmán törvényei és az esztergomi zsinat határozatai a csűrök, magtárak és aklok jövedelmeiről,⁶⁵ valamint a vámok és az egyes adónemekről is szólnak.⁶⁶ Mindezeket egészítik ki az oklevelek adatai, melyekből kiderül, hogy a Dráva közeli erdők, a nyestek, a méhek utáni, valamint a kereskedelemből befolyó jövedelmek is tizedkötelesek voltak.⁶⁷

A tizedperek mindemellett elsőrangú forrásként szolgálnak az apátság somogyi birtokainak meghatározásában is. (1. térkép) Minthogy pedig ezen birtokok eredete alapvetően az István-féle adományig nyúlik vissza, a pannonhalmi apát Somogy megyei tizedjogának vizsgálata fontos adalékokkal járulhat hozzá Somogy megye korai történetéről való ismereteinkhez. Így például a zágrábi püspökséggel szemben folytatott per egyértelmű bizonyosságot szolgáltat arról, hogy a somogyi terület határai az államalapítás korában túlnyúltak a Dráván.

A gyermektized

Nagy hangsúlyt fektetett a somogyi tizedek mibenlétének meghatározására Hartvik győri püspök is, aki így ír: „... *ipsius suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopiis, constituens ex omnibus eorum facultatibus tam stricte decimas dari, ut si cui decem liberos habere contingeret, decimam prolem Sancti Martini cenobio daret.*”⁶⁸ A legenda idézett részében szereplő közlés alapján született meg a gyermektized gondolata, melynek létezéséről élénk viták folytak a vonatkozó szakirodalomban.

⁶² ÁKIF 37 – 45.

⁶³ A pannonhalmi főapátság története II. A pápák és zsinatok reformáló törekvései (1243-1404). A pannonhalmi Szent Benedek-rend története II. Bp. 1903. 98-101.

⁶⁴ Makk – Thoroczkay, 2006. 157., 160.

⁶⁵ Uo. 234.

⁶⁶ Uo. 179.

⁶⁷ PRT 148.

⁶⁸ SRH II. 409 – 410.

Elvetette az efféle „adó” kötelezettségének lehetőségét Karácsonyi János, arra hivatkozva, hogy a *decimae liberorum* kifejezés alatt nem a gyermekek tizedét, hanem a szabad emberek által fizetett dézsmát kell értenünk.⁶⁹ Ugyancsak a gyermektized léteével szemben foglalt állást Varju Elemér, aki munkájában egy ilyesfajta adót gyakorlati szempontból értelmetlennek nevezett és valószínűtlennek tartotta, hogy Szent István megalázás céljából ilyen büntetést szabott volna ki a somogyiakra.⁷⁰ Vitába szállt azonban Varjúval Gouth Kálmán, aki szerint a 11. században, a munkaerőhiány miatt igen is volt értelme ennek a kiváltságnak.⁷¹

Erdélyi László révén két okleveles adatot ismerünk, mely a gyermektized létezésének alátámasztására szolgálhat. Egy 1234. évi oklevél, melyben Uros apát arról panaszkodott a pápai követnek, hogy a fehérvári prépost visszatartja a somogyi birtokain élőket attól, hogy megfizessék az apátságnak járó tizedeket, ugyanazt a *proles* kifejezést használja a tizedköteles járandóságok felsorolásánál, amit már Hartviknál is olvashattunk a gyermekekre vonatkozóan. Bár ezen tudósítás pontos értelmezése legalábbis bizonytalan, az Albeus-féle összeírásban már egy egészen konkrét adattal találkozunk: „*Nicolai, qui datus fuit in decimam.*” Az említett Miklós – akinek a dédunokáiról olvashatunk a forrásban – körülbelül a 12. század első felében élehetett, tehát abban az időszakban, amikor a Hartvik-féle legenda is íródott.⁷² Meglátásunk szerint az utóbbi

Csóka J. Lajos 1961-es tanulmányában, a gyermektized hagyományának megfogalmazását egyértelműen Hartvik püspökhöz kapcsolja. Elmélete szerint, a német területekről érkező klerikus személyes tapasztalatokkal rendelkezett azon tizedpereket illetően, melyeket a mainzi érsekség indított a fuldai, illetve hersfeldi apátságokkal szemben a 11. század második felében. Így amikor 1100 körül a veszprémi püspök először vitatta a pannonthalmi apátság somogyi tizedjogát, a monostorral szoros kapcsolatot ápoló Hartvik szükségét érezte, hogy a korábbi István-legendákban csak általánosságban megfogalmazott tizedadományt minden részletre kiterjedően meghatározza.⁷³ Györffy György ugyancsak állást foglalt a gyermektized létezése mellett. Ő a meissenai püspök 971-es kiváltságával

⁶⁹ Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek: első közlemény. In: Századok. 26 (1892) 32.

⁷⁰ Varju Elemér: Legendae Sancti Regis Stephani - Szent István király legendái. Budapest 1928. 99.

⁷¹ Gouth Kálmán: Eszmény és valóság Árpádkori királylegendáinkban. Erdélyi tudományos füzetek 187. Kolozsvár 1944. 24-25. 60. jegyzet.

⁷² PRT 148.

⁷³ Csóka, 1961. 90-91.

párhuzamot vonva fogadta el, hogy az apátságnak valóban jártak a Somogy megyei szolganép tízedikként született gyermekei.⁷⁴

Meglátásunk szerint az eddig elmondottak a következőképpen foglalhatók össze: A 11. századi Nagyobbik István legenda megfogalmazása szerint az államalapító uralkodó, a pannonhalmi apátságot a püspökségekhez tette hasonlatossá a tizedszedés tekintetében. Ezzel részben ellentétesnek tűnik a Hartvik-legenda közlése a gyermektized létezéséről, hiszen a püspökök tizedjoga normális esetben nem terjedt ki a születendő gyermekekre. Nemzetközi viszonylatban hasonló jelenséggel csak kiváltság formájában találkozunk, amilyen privilégiummal azonban az alapítólevél tanúsága szerint Pannonhalma nem rendelkezett. Elképzelhető azonban, hogy a Gouth által említett 11. századi munkaerőhiány arra ösztönözte az apátságot, hogy törekedjen efféle jogosultság megszerzésére, vagy akár önkényesen gyakorolja is a gyermekek tizedelését. Ennek a törekvésnek az egyik ránk maradt tanúsága lehet a nyugat-európai tizedszedési gyakorlatot jól ismerő Hartvik püspök közlése is. Ezen elmélet igazolásához fontos lenne a pannonhalmi gyermektized intézményének nyugat-európai párhuzamainak részletes elemzése.

Egyházi joghatóság Somogy-megyében

Láthattuk tehát, hogy az alapító oklevél, valamint más rendelkezésünkre álló források alapján a Somogy megyei tizedeket valóban István király adományozta az apátságnak. Az azonban már korántsem bizonyos, hogy pontosan miben is állt a pannonhalmi apát Somogy feletti hatalma. Ezzel kapcsolatban két fő álláspont alakult ki a hazai szakirodalomban. Az egyik szerint az apátot a tizedszedésen túl nem illette meg más, különleges jogkör a Somogy vármegyei területeken. A másik nézet kiindulópontja a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele által felvetett probléma volt. Az oklevél felsorolja mindazon vármegyét – egészen pontosan Visegrádot, Veszprémet, Fejért és Kolont – melyek a veszprémi püspök egyházmegyéjéhez tartoztak. Azonnal kitűnik, hogy Somogy kimaradt a felsorolásból. Mivel a pannonhalmi oklevél a tizedadományon túl megnevez olyan kiváltságokat is, melyek egyébként a püspöki hatalom jelképei voltak (így a szandál, illetve a capella), felmerült, hogy a pannonhalmi apát a tizedszedés mellett lényegében püspöki joghatósággal is rendelkezett a megye felett.

⁷⁴ Györffy György: István király és műve. Budapest. 2013. 181.

A püspöki joghatóság alapvetően három elemből tevődött össze. A *potestas magisterii* a tanító hatalmat jelentette, melynek révén a püspökök voltak felelősök az egyházmegyei klerikusok műveltségéért. A *potestas ordinis*, vagyis a szentelői jogkör kizárólagos birtokosaiként hozzájuk tartozott a papi rendek feladása, a szentségek, valamint a krizma és a szent olajok kiszolgáltatása, illetve a templomok felszentelése. Végezetül a *potestas iurisdictionis*, az egyházkormányzati jog révén gyakoroltak felügyeletet egyházmegyéjük felett és voltak jogosultak annak vagyonának kezelésére.⁷⁵

Solymosi László tanulmányaiban rámutatott arra, hogy mivel a pannonhalmi szerzeteseknek az egyházi rendeket a kiváltságlevél szövege szerint is valamely püspöktől kellett felvenniük, ezért az apát maga semmiképpen sem rendelkezhetett szentelési jogkörrel, amely pedig a püspöki joghatóság legfontosabb elemének számít. Felhívta a figyelmet azonban arra is, hogy egyházkormányzati jogkörrel rendkívüli esetben egy apát is rendelkezhetett, de Pannonhalma esetében ezt nem tartotta valószínűnek.⁷⁶ Kiss Gergely a 12-13. századi pápai okleveleket vizsgálva rámutatott, hogy a pannonhalmi oklevélben szereplő, az apátnak tulajdonított kiváltságok, minden bizonnyal a későbbi interpoláció során kerültek a szövegbe. Ezek közül a legfontosabb, az apát szentelését végző püspök szabad kiválasztásának joga csak a 12. század végén vagy a 13. század elején került az apátság kiváltságai köré, így kijelenthető, hogy a győri megyéspüspök Pannonhalma feletti ordinálási joga még csorbitatlan volt a 11. században.⁷⁷ Az pedig valószínűtlennek tűnik, hogy egy olyan apát gyakorolja ezeket a jogköröket Somogy felett, aki még a saját monostorát illetően sem rendelkezik ezekkel. Solymosi azzal magyarázta Somogy hiányát az 1009. évi oklevél felsorolásából, hogy Koppány legyőzését követően Somogy területét Veszprém megyéhez csatolták.⁷⁸

Zsoldos Attila – elfogadva Solymosi erre vonatkozó érvelését – szintén amellett foglalt állást, hogy az apát a tizedszedésen túl nem rendelkezett további jogosítványokkal a somogyiak felett. Somogy vármegye hiányát a veszprémi püspökség birtokai közül Zsoldos két 16. századi elbeszélő forrás közlése alapján magyarázta. Laskai Osvát, illetve a Karthauzi Névtelen munkájában találkozunk ugyanis azzal a hagyománnyal, hogy a Koppány által uralt

⁷⁵ Kiss Gergely: *Abbatia regalia – hierarchia ecclesiastica*. A királyi alapítású bencés apátságok egyházi helyzete a 11 – 13. században. METEM-könyvek 51. Budapest 2006. 13-15. (A továbbiakban: Kiss, 2006.)

⁷⁶ Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002. 441-442. (A továbbiakban: Solymosi, 2002.)

⁷⁷ Kiss, 2006. 49-55.

⁷⁸ Solymosi, 2002. 443-445.

terület Somogy mellett a későbbi Zala megye területét is magában foglalta.⁷⁹ Ebből a territóriumból történt aztán a pannonthalmi oklevélben Kolon néven szereplő óriásvármegye megszervezése, mely a 11. század közepén vált szét Somogyra és Zalára.⁸⁰

Kristó Gyula ugyanakkor, elégtelennek, vagy legalábbis bizonytalannak ítélve Solymosi és Zsoldos forrásait Somogy megye 11. század eleji „nem-létére”; a kisebbik István-legenda, illetve a 14. századi krónikakompozíció vonatkozó részei alapján feltételezett egy átmeneti időszakot a 11. század első felében, melynek során az apát püspöki, vagy legalábbis kibővített jogkörrel rendelkezett. Ez az esetleges átmeneti időszak azonban legkésőbb 1061-ig tarthatott, hiszen az ebből az évből származó zselicszentjakabi bencés monostor alapítólevelének tanúsága szerint az új egyház alapítása egy bizonyos György püspök közreműködésével történt, aki ekkoriban minden bizonnyal a veszprémi egyházmegye vezetője lehetett. Ettől az időponttól kezdve tehát már minden kétséget kizáróan a veszprémi egyházmegye részét képezte Somogy, és a pannonthalmi apátnak pusztán tizedszedési jogköre volt a terület felett.⁸¹

Meglátásunk szerint az ismertetett elméletek egyike sem tudta megnyugtatóan tisztázni Somogy megye egyházi hovatartozása kérdését a 11. század első felét illetően. Koppány territóriumának Veszprém megyéhez való csatolását, illetve a Kristó által feltételezett átmeneti időszakot az apát kibővített jogkörével, források hiányában nem tekinthetjük a vitát lezáró megoldásoknak. A legyőzött vezér területeiből megszervezett, Zalát és Somogyot magába foglaló Kolon megye gondolatát az említett 16. századi források már egyértelműen alátámasztják. Ugyanakkor tény, hogy az apátság tizedjoga Zalára bizonyosan nem terjedt ki. Ha pedig elfogadjuk annak lehetőségét, hogy a zalai tizedek az eredeti adományt követően, még István idejében, az uralkodó egy újabb rendelkezéséből kifolyólag kikerültek az adományból,⁸² akkor nem tisztázott, miért nem találkozunk Pannonthalma részéről a zalai tizedek megszerzésére irányuló törekvésekkel a későbbi időszakokban.

⁷⁹ Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002. 454-456.

⁸⁰ Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002. 434-437.

⁸¹ Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002. 449-454.

⁸² Zsoldos, 2002. 459.

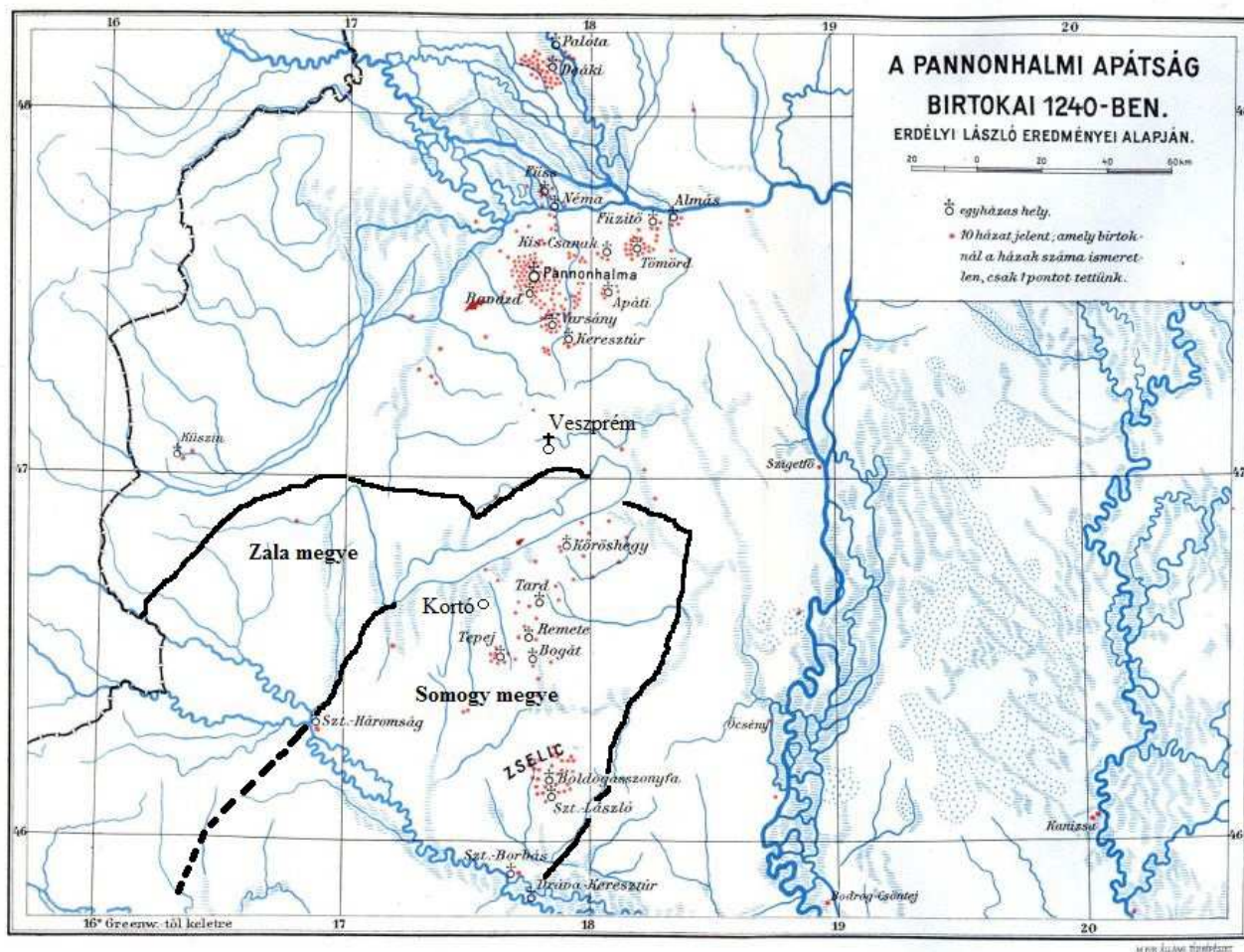
Összegzés

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy bár a ránk maradt pannonthalmi oklevél már egy interpolált változata az István-korinak, maga a benne foglalt tizedadomány mindenképpen valós kiváltságokat tükröz. A pannonthalmi apát Somogy vármegyében a megyéspüspökökéhez hasonlatos tizedszedési jogkörrel bírt végig a középkor folyamán. Solymosi László és Kiss Gergely érvei alapján azonban kijelenthető, hogy az apát nem rendelkezett *potestas ordinis*-sel így nem lehetett püspöki joghatósága a mondott terület felett. Mindazonáltal Somogy megye korai hovatartozását még nem sikerült minden kétséget kizáróan meghatározni, így az apát esetleges területi joghatósága a 11. század első felében még lehet további vizsgálatok tárgya.

Az Árpád-kor későbbi szakaszait illetően, azonban már biztosan kijelenthető, hogy a somogyi területek a veszprémi egyházmegye szerves részét képezték. Ennek eredményeképpen a pannonthalmi monostor, a hagyományos püspöki kényszerítőeszközök híján, kénytelen volt hosszadalmas pereket folytatni a királyi udvarban, illetve a pápai kúrián annak érdekében, hogy az oklevélben biztosított jövedelmeit zavartalanul birtokolhassa.

Az apátság tizedjogának egy különleges eleme volt a Hartvik-féle Szent István-legendában említett gyermektized intézménye, melynek létezése régóta vita tárgya a hazai szakirodalomban. Meglátásunk szerint, a rendelkezésünkre álló források alapján elképzelhető a gyermektized léte a 11-12. századot illetően, bár gyökereit valószínűleg nem az István-féle adományban, hanem külföldi példákban kell keresnünk.

Az Uros apát által a 13. század első felében folytatott tizedperek gazdag okleveles anyaga, Erdélyi László révén, az egyik legrészletesebben feldolgozott ilyen jellegű konfliktus a magyar középkort illetően. Ily módon pedig megkerülhetetlen forrása a magyarországi egyházi tizedszedés gyakorlatának, valamint a korszak gazdaságtörténet kutatásának.

1. térkép: A pannonhalmi apátság birtokai 1240-ben és Somogy megye (Hóman-Szekfű alapján)

Bibliográfia

- Erdélyi László – Sörös Pongrác (Szerk.): A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I-II. Budapest 1902-1903.
- Györffy György (Szerk.): *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Budapest 1992.
- Barabás Gábor: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. In: *Történelmi Szemle* 55 (2013) 175-199.
- Bertényi Iván (Szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1000-1526. Budapest 2000.
- Csóka J. Lajos: A pannonthalmi oklevél interpolálása. *Levéltári Közlemények* 32 (1961) 83-99.
- Érszegi Géza: Szent István pannonthalmi oklevele. In: *Mons Sacer* 996-1996: Pannonthalma 1000 éve, I-III. szerk.: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina. Pannonthalma 1996. 46-89.
- Gouth Kálmán: Eszmény és valóság Árpádkori királylegendáinkban. *Erdélyi tudományos füzetek* 187. Kolozsvár 1944.
- Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. In: *Levéltári Közlemények* 41 (1970) 223-240.
- Györffy György: *István király és műve*. Budapest 2013.
- Giles Constable: *Monastic Tithes from their Origins to the Twelfth Century*. Cambridge 1964.
- Hegyi Géza: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesentúli részein. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45 (2010) 285-297.
- Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs 1929.
- Joseph Strayer (Szerk.): *Dictionary of the Middle Ages*. 12. 1989.
- Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek: első közlemény. In: *Századok* 26 (1892) 23-40.
- Kiss Gergely: *Abbatia regalia – hierarchia ecclesiastica*. A királyi alapítású bencés apátságok egyházi helyzete a 11 – 13. században. METEM-könyvek 51. Budapest 2006.
- Kristó Gyula (Szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged 1999.
- Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 449-454.

- Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (Szerk.): Írott források az 1050 – 1116 közötti magyar történelemről. Szeged 2006.
- Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Budapest 1953. 320-333.
- Raoul Naz: Dictionnaire de droit canonique. Contentant tous les termes du droit canonique. Avec une sommaire de l'histoire et des institutions et de l'état actuel de la discipline. I-IV. Paris 1935.
- Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996-1996: Pannonhalma 1000 éve, I-III. szerk.: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina. Pannonhalma 1996. 516 – 526.
- Solymosi László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 461-468.
- Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 439-449.
- Szentpétery Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. In: Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10. Budapest 1918.
- Szovák Kornél: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: Paradisum Plantavit. Bencés monastorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 35 – 47.
- Szuromi Szabolcs Anzelm: Szempontok az egyházi tized rendszerének forrásaihoz és kánonjogi sajátosságaihoz. In: Magyar Sion. Új folyam VII. /XLIX. (2013/1) 33-48.
- Thoroczkay Gábor: Szent István okleveleiről. In: Századok 143 (2009) 1385 – 1412.
- Thoroczkay Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 237-263.
- Varju Elemér: Legendae Sancti Regis Stephani - Szent István király legendái. Budapest 1928.
- Willibald Plöchl: Geschichte des Kirchenrechts. I. Wien – München 1953.
- Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904.
- Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 454-460.

- Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 431-437.